

אולגה קונדידה, הפגנה, 2020, מדיה מעורבת על בד. באדיבות האמנית וגלריה רוזנפלד, תל־אביב

אקטיביזם מתוך ספק

רונית הד

פעולה אקטיביסטית דורשת שכנוע עמוק בצדקת הדרך, ידיעה ברורה של השינוי שצריך לחולל ותחושת שותפות, אולם השבעה באוקטובר ערער את ידיעותינו ואת קבוצות השייכות שלנו. במקום להיכנס מכך לשיתוק, זה הזמן לאקטיביזם מסוג חדש, שיכול להביא מזרז לחברה הישראלית

מגיעה להם מדינה? או בגלל השואה?" אחרי אין-ספור התכת-שויות, מותשים ומתוסכלים, כמחצית משלושה-עשר החברים הישראלים עזבו את הקבוצה.

אני בחרתי להישאר. עזיבת הקבוצה נדמתה בעיניי כוויתור על התוקף של עמדותיי ודעותיי במרחב הציבורי הדיגיטלי. הרגשתי שמחובתי להמשיך לנסות להשפיע על אנשים שני-מצאים בעמדות מפתח שונות בעולם, וראיתי בקבוצה סוג של מעבדה לאתגר הנרטיבים והיחס כלפי ישראל, שהפך כבר בשעות הראשונות למלחמה להיות חזית סוערת נוספת. אז נשארתי. אבל תחושת השייכות שלי לקבוצה נעלמה באחת. ההרגשה שאני חלק מקבוצת מנהיגות עולמית שחבריה מחזיקים זו את זו, מפרגנים זו לזו ומסייעים ככל שהם יכולים בהגנת מטרות מקצועיות וציבוריות, התפוגגה בן-רגע. ואני לא היחידה. רבים ורבות חוו ועדיין חווים את התערעורת הקשר ותחושת השייכות לקבוצות שמילאו תפקיד חשוב בזהות הברתית שלהם. וזה מבהיל וכואב. מאוד.

הידיעה מי "חושב כמונו" או מי "חלק מאיתנו" אינה הידיעה היחידה שקרסה בשבעה באוקטובר. איתה קרסו עוד אמינות רבות – מה מביא ביטחון? מי יהיה לצדנו בעת צרה? איך נכון לפעול? מהי הדרך לשלום? ועוד ועוד. הערעור הזה מייצר קושי בהיות אקטיביסטית בעת הזאת, שכן אקטיביזם, במהותו, דורש מנה גדושה של שכנוע עמוק בצדקת המטרות והדרך. ללא מחויבות לאמת המוסרית, העומדת מאחורי הערכים והרעיונות שמניעים את פעולת השינוי, קשה להתמיד בפעולה, לעתים למשך שנים ואף עשורים, אל מול חסמים

מת הווטסאפ הראשונה הגיעה כבר בלילה שבין שבעה לשמונה באוקטובר. כולנו עדיין היינו בהלם הראשוני. קירות הלב שלנו החלו להתבקע לנוכח ממדי הטבח. לתוך בעתת הנפש של אותו הלילה נכנסה הודעת ווטסאפ בקבוצת בוגרי המחזור שלי בבית הספר לממשל בהרווארד. אחת החברות, יהודייה אמריקאית, כתבה (התרגום שלי):

"שולחת אהבה לכל חברינו הישראלים ולכל מי שיש להם משפחה וחברים בישראל. זהו יום נורא, אנחנו חושבים על כולכם".

כעבור עשר דקות צפצוף הודיע על כניסתה של הודעה נוספת, הפעם מפעילת זכויות אדם ממוקסיקו:

"אני חושבת על העם הפלסטיני. היום ותמיד".

הראשונה הגיבה מיד: "באמת? עצוב כל כך לראות את התגובה הזאת היום".

המקסיקנית לא נשארה חייבת: "כן. באמת. בגלל שהעם הפלסטיני סובל מכיבוש זה עשרות שנים".

וכך, בעיצומו של פיגוע הטרור הגדול ביותר שמדינת ישראל חוותה, ומהגדולים שהאנושות חוותה בעת המודרנית, קבוצת הווטסאפ, שהייתה עבורי אחד ממעגלי השייכות המשמעותיים בשנים האחרונות, הפכה לשדה קרב. ההתכתבויות הלכו והתרחבו, והתגלע ויכוח מר וכואב על נרטיבים, ויכוח שהגיע לשיאו כשמתכנן ערים מניקרגואה הציב סימן שאלה על זכותה של מדינת ישראל להתקיים: "רק בגלל שהם יהודים

וקשיים עצומים. פעולת השינוי החברתי צומחת מתוך תפיסה ערכית נועזת באשר למה צודק ומהי עוולה, מה נכון ועל מה אסור להתפשר. אך לאחר שקרסו האמיתות, לאחר שנעלמה הידיעה הברורה מה נכון לעשות – כיצד ניתן לפעול? כיצד ניתן לגייס את הנחישות והדבקות הדרושות כדי לשנות את המציאות? – נוצרו תחושות של שיתוק ואלם.

אולם קריסת האמיתות וערעור הקשרים המשמעותיים טומים בחובם גם הזדמנות – הזדמנות לשחרור מקיבעונות ישנים ומנאמנויות ישנות – אשר לעתים מבלי משים כבלו את חופש המחשבה – ולעיצובה של הוויה אקטיביסטית מסוג חדש, רך יותר, אך בה בעת אפקטיבי יותר. קריסת גשרי הנאמנות לקבוצות השייכות שלנו מעניקה הזדמנות לבחון דברים לגופם, ולא לצורכי מציאת חן בעיני חברי הקבוצה; התערערו ערות ה"ידיעות" שלנו על מהי הדרך הנכונה, מאפשרת לנו לבחון בסקרנות ובפתיחות את המתחולל סביבנו; צמיחתם של כוחות וקולות חדשים מרחיבה את נקודות המבט שלנו; והבלבול באשר למה שקרה לנו, פותח פתח לבחון מחדש מהן הבעיות שבפנינו ומהי הדרך לפתרונן. הדברים הבאים, אם כן, אינם סדרת הנחיות של איך לעשות אקטיביזם, אלא הזמנה להתבוננות על איך להיות אקטיביסטית בעת הזאת, עת האובדן, הבלבול והתהייה.

1. תרגול סקרנות

סקרנות היא נקודת מוצא יסודית לאפשרות להיות אקטיביסטית בזמנים הללו, שכן היא מאפשרת לא רק לפגוש ממקום אמפתי עמדות והשקפות של מי שנתפס קודם כ"יריב" וכלא ראויה לחמלה, אלא גם להבין רבדים חדשים של מציאות מורכבת. כך הסקרנות מאפשרת ליצור שותפות עם מי שעד לא מזמן לא היו כלל בני שיחה, ולגלות נקודות מבט שדרכן אפשר למצוא פתחים חדשים לשינוי.

מחקרים פסיכולוגיים רבים מצביעים על תופעת "הפחתת תגובתיות" (reactive devaluation): הטיה קוגניטיבית הגורמת לאנשים להעריך באופן שלילי יותר הצעות, עמדות ורעיונות שמציגים מי שנתפס על ידיהם כ"צד שני" או שהם חשים כלפיו עוינות ויריבות. אם "הצד האחר" מציע הצעה, אנחנו חושבים אוטומטית שההצעה הזאת משרתת את האינטרסים של אותו צד אחר. בעולם דיכוטומי, השבוי בסכמה של משחק סכום אפס, ככל שתוצאה או רעיון טובים יותר עבור הצד היריב, כך הם בהכרח טובים פחות עבור הצד שלי. עמדה פנימית זו לא רק מצמצמת באופן ניכר את מרחב הפתרונות האפשריים, אלא גם מנוגדת באופן מהותי לעיקרון התלמודי

של "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" (עירובין, יג ע"ב), המנכיח לאורך דורות את התפיסה כי אמת לא יכולה להשתקף רק בעמדה אחת, וכי היוהרה האנושית היא שמתדלקת את השכנוע העמוק בצדקת דרכנו.

הסקרנות זמינה לנו עכשיו במיוחד, שכן השחרור מהמחויבות להיות נאמנה למי שעיצבו את תפיסת עולמי או השפיעו עליה – קריסת גשרי הנאמנות כפי שתיארתי קודם – מאפשרת לנוע באופן חופשי יותר ולבחון נקודות מבט אחרות על האתגרים במציאות, בלי לחשוש שחבריי לקבוצת השייכות יעקמו את האף על נכונותי להיכנס לנעליו של מי שנתפס כיריב.

סקרנות עמוקה, כשהיא מיושמת באופן אמיתי, מאפשרת להבין את הסיפור של צדדים אחרים ביחס למציאות, את מה שחשוב להם, את סט הערכים שמנחה אותם, בלי שהם בהכרח מבטלים את הערכים החשובים לי. זו הזדמנות לבחון את תקפותן של עמדות שונות ושל אמיתות אחרות בלי שאלו מאיימות על תפיסת האמת שלי. כשהשאלה שמנחה אותי היא לא מה יהדהד כנכון באוזני שותפיי הרעיוניים, אלא מה יאפשר לחברה להתקדם לכיוון הרצוי, יש יותר סיכוי לקדם את השינוי הנדרש.

הכלי המעשי היום-יומי להתכוונן באמצעותו לסקרנות מגולם במילים: "ספרי לי עוד". במקום לתכנן בראש את התגובה למה שאני שומעת מהצד האחר, במקום להניח מה מניע את האחר שמולי ומהי תפיסת העולם שהצמיחה את עמדותיו, אני מפנה את הקשב שלי להמשך ההעמקה בהבנת נקודת המבט שלו: מה הסיפור שהוא מספר על אתגרי המציאות? מה חשוב מבחינתו? מה הוא חושש ועלול לאבד אם תתממש המציאות הרצויה מבחינתו? בעזרת המידע הזה, נוכל לזהות נקודות ממשק והסכמות אפשריות, לטפל באובדנים שבעלי עניין שונים יצטרכו לספוג, ולהכיר בווייתורים שאנחנו מבקשים מהם לעשות, ויתורים שהם חלק חיוני בכל תהליך שינוי. כך נוכל להפחית התנגדויות, ליצור בריתות שיסייעו בבניית הכוח, לבחון מגוון רחב יותר של חלופות לפתרונות ולגבש דרכי התמודדות חדשות ויצירתיות לאתגרי המציאות.

2. התכונות רפלקטיביות

מעבר לסקרנות המופנית החוצה, דרושה גם סקרנות המופנית פנימה, אל העצמי, אשר תבחן מהם "כפתורי ההפעלה" שלי – נקודות שבהן אני מגיבה אוטומטית – ומהן הסיבות לכך: האם ניסיון "לדחות" את קבוצת השייכות המדומיינת שלי הוא שגורם לי להגיב באופן מסוים על עמדה מסוימת? או

שינוי חברתי הוא פעולה
 ארוכה וסיזיפית שדורשת
 עבודה קשה ב"ביסים
 קטנים". לא ייכון פה עולם
 חדש מיד אחרי המלחמה,
 לא תחול תזווה טקטונית
 שתהפוך הרים לבקעות,
 ישראל של מחר לא תיבנה
 ביום אחד. השינויים
 חייבים להיות קטנים, בני-
 השגה

פעולה או הימנעות מפעולה על בסיס הפרשנות הזאת. אקטיביזם דורש מנה גרושה של מחויבות לרעיון ולמטרות, אך בה-בעת המחויבות לאמת ולצדק, כפי שאנו תופסים אותם, יכולה לא אחת להוביל אותנו לבחור ולברור את המידע מהמציאות ולפרש אותו באופן שיחזק ויאשש את התפיסות וההנחות שכבר החזקנו בהן, וכך יאטום אותנו בפני אפשרויות אחרות. תרגול הסקרנות, החיצונית והפנימית, הוא צעד אחד חיוני כדי לצאת מהמעגל החוזר ונשנה שמביא בסופו של דבר לעיוורון מעשי ומוסרי, אבל הוא לא מספיק. הסקרנות היא כלי רחב המאפשר התבוננות, אולם כדי לגבש תמונה מורכבת שתהיה בסיס מועיל לפעולה, אנו זקוקים לכלי של כאן ועכשיו, של תהליך חזרתי המורכב מלהתבונן-לפרש-לפעול. עלינו לנסות ליצור כמה שיותר פרשנויות חלופיות לאתגרים ולמציאות שלפנינו. העובדה כי אמיתות רבות שלנו קרסו ומגלי השייכות שלנו התערערו, מהווה קרקע פורייה ליצירה זו. דוגמה לכך היא היחסים בין היהודים לפלסטינים אזרחי ישראל העובדים במכון הרטמן. לאחר השבעה באוקטובר היה לנו

שמה זאת הביוגרפיה שלי? האם אמירות מסוימות או רעיונות שמנוגדים לתפיסותיי "מקפיצים" אותי כל כך, עד שאני מפסיקה לשמוע את הצד השני, את הניואנסים ואת נקודות המבט המורכבות שהוא מציג? עצם ההתבוננות פנימה יכריח לה להוביל לשחרור מתגובות אוטומטיות ולאפשר התבוננות מחודשת על מצבים, אתגרים ובעיות, ובהתאם גם להרחיב את חופש הפעולה להגיב עליהם בדרכים חדשות וליצור שותפויות בלתי צפויות.

לא רק כפתורי ההפעלה מכבידים על היכולת שלנו להגיב באופן אפקטיבי, אלא גם הצורך לשאת את המשא של אחרים שאיתם אנחנו מזדהים באופן מלא ועמוק. הרצון לפעול למען שיפור מצבם של אנשים וקהילות במצוקה, כאלו שזכויותיהם מופרות באופן קבוע או שסובלים מהדרה וממוחלשות מערכתית, הוא ללא ספק נאצל. אבל נשיאת המשא שלהם הופכת לעתים להכבדה, שמכפיפה את היכולת שלנו לשמוע ולראות את המציאות המורכבת לצרכים של הקבוצה המוחלשת או הנפגעת בלבד ולפרשנויותיה. היכולת לקחת רגע צעד הצדה, ולבדוק עם עצמי מה מניע אותי ועד כמה אני כובלת את עצמי לסט מסוים של ערכים ופרשנויות, היא יכולת הכרחית על מנת לפעול באופן אפקטיבי במצב של קונפליקטים נורמטיביים והתנגשויות ערכיות.

מטרה נעלה מהווה מקור עשיר להשראה ולהנעה לפעולת השינוי. אבל לעתים המחויבות המוחלטת למטרה עלולה לגרום לנו לקחת גם את עצמנו עד הקצה ולהפוך אותנו לקורבן או לקדושה מעונה, שמקריב את שעות הפנאי שלו, את חיי המשפחה, את הקידום המקצועי ואפילו את חיי האישיים לטובת המטרה. עמדת הקדוש המעונה, או לחלופין תחושת האביר על הסוס הלבן שבא להציל את הקבוצה או את החברה כולה – היא תחושה שיש בה גם שיכרון, והיא עלולה לא רק לסכן אותנו עצמנו, אלא גם את היכולת שלנו לקדם את המטרה שלשמה אנחנו פועלים. היא הופכת אותנו לא רק לצודקים, אלא גם לצדקנים, שעיוורים לצרכים של אחרים ולרצונותיהם. עמדה אקטיביסטית כזאת אולי מעוררת הרגש נכונה בלב, אבל היא יוצרת יותר התנגדות מאשר תועלת. התבוננות פנימית כנה יכולה לגלות לנו על עצמנו שהפכנו את עצמנו לקורבנות, ולשחררנו גם מכך.

3. חיפוש אחר מגוון פרשנויות חלופיות

גם אם איננו מודעים לכך, אנחנו פרשנים תמידיים של המציאות. הפרקטיקה החזרתית שמשמשת אותנו ביום-יום היא התבוננות על סיטואציה, פרשנות של מה שראינו וקלטנו, ואז

אולגה קונדידה, הפגנה, 2021, מדיה מעורבת על בד. באדיבות האמנית וגלריה רוזנפלד, תל-אביב

לתפיסות נוספות להיכנס לשדה האפשרויות ולהפוך אותן למורכב יותר, מעודן יותר ומדויק יותר. שנית, ובהמשך לכך, היא מעניקה ראייה מערכתית שלוקחת בחשבון את מגוון הלחצים והמתחים הערכיים הפועלים בשדה, ובכך אינה משאירה אף אחד בצד הדרך. שלישית, הבאתם של קולות מרובים בהכרח מחדדת את ההבנה כי אין פתרון חד וחלק, חד משמעי - לא "שלום עכשיו" כמו גם לא "לשטח את עזה", לא "ימין מלא מלא" וגם לא "דמוקרטיה או מרד" - ובכך היא מקדמת לפתרונות תהליכים וברי קיימא. בעולם אידיאלי, פרשנויות מגוונות למציאות לא ייתפסו כמאיימות על עמדותיי או על זהותי אלא כחתיכות שונות של פאזל המציאות שחשוב להבין לעומקה. ככל שיותר נקודות מבט נמצאות על השולחן, היכולת להבין ולאבחן עם מה באמת אנחנו מתמודדים גדלה ואיתה היכולת ליצור התערבויות אפקטיביות לקידום השינוי.

4. לחזור ולשאול: מה הבעיה בעצם?

הגדרת הבעיה היא מפתח לקידום פתרון, שכן היא מעצבת את המטרות ואת יעדי הביניים שנגדיר, את השותפים שנתמך

צורך רגשי חזק לשמוע גינוי מפורש מצד חברינו הפלסטינים במכון לזוועות הטבח. רבים מאיתנו פירשו את החוסר באמינות ציבוריות כחוסר אכפתיות וחוסר סולידריות עם החברה היהודית הישראלית במקרה הטוב, וכתמיכה שבשתיקה במעשי החמאס במקרה הרע. אבל עבור רוב רובם של האזרחים הערבים בישראל, פרשנות זו הייתה רחוקה מהמציאות. כשנפתחה השיחה, התברר כי חברינו היו שרויים במבוכה ובבהלה, קרועים בין ההלם והאלם לנוכח זוועות הטבח ובין הפחד על קרוביהם ברצועת עזה, קרועים בין רצונם להשתתף בצער ובין חרדתם מפני מילה שתפורש לא נכון ותביא לביקורת ציבורית, לגינוי, לסיילוק ואף למעצר. בהיותם קרועים, שתקו, מתלבטים מה לומר ואיך. בימים שמיד אחרי הטראומה, לא הייתה בנו הפתיחות לפרש את התנהגותם בדרכים חלופיות, ואולם בכך פספסנו את מצבם האמיתי והחמרנו אותו, כמו גם את מצבנו אנו, כשאפשרנו להפחדות - שגם אזרחי ישראל הערבים קמים עלינו לכלותנו - לפעפע לתוך דמיונו.

אם כן, יצירת מגוון פרשנויות חלופיות משרתת כמה מטרת ראשית, היא מאתגרת את התפיסה הקיימת ומאפשרת

עובר לעשייתו

בחודשים שחלפו מאז שבעה באוקטובר, התרבו בשיח הציבורי בודי אמירות על "שינויים טקטוניים" שחלו בעקבותיו בחברה הישראלית, ושעוד יחולו. אבל במציאות החברתית, כמו גם בגיאולוגיה, תנועת הלוחות בפועל קטנה ולרוב בלתי מורגשת. מה שכן מורגש ונראה היטב הוא הבקיעים הנוצרים בעקבותיה.

העמידה בפני אתגרים עצומים כמו אלו שהמציאות הישראלית לית מזמנת לנו, יכולה לשלוח אותנו לעמדה נפשית של ייאוש ושיתוק – "זה גדול עליי" – או להסתפקות באמונה שיש איש שם מבוגר. אחראית. שידאגו לתקן את הדורש תיקון. אבל האתגרים הללו יכולים גם להניע את תחושת השליחות והמחויבות לעשות, לפעול, לארגן, ליזום או לתמוך כדי לקדם את השינוי המיוחל. חלקים גדולים בחברה הישראלית נמצאים כיום במקום הזה, ולכן חשוב במיוחד לומר: עמדת השליחות האקטיביסטית מחייבת מידה רבה של ראייה מפוכחת והבנה שאי אפשר לפתור את כל הבעיות בבת אחת. חשוב לוודא שיש הלימה בין גודל הבעיה שאיתה רוצים להתמודד, גודל השינוי שאותו רוצים לקדם, וגודל הפעולה האפשרית. במילים אחרות, שינוי חברתי הוא פעולה ארוכה וסיזיפית שדורשת עבודה קשה ב"ביסים קטנים". לא ייכון פה עולם חדש מיד אחרי המלחמה, לא תחול תזווה טקטונית שתהפוך הרים לבקעות, ישראל של מחר לא תיבנה ביום אחד. השינויים חייבים להיות קטנים, בנייה השגה, שמתחברים ברצף לשרשרת פעולה, לאקו־סיסטם שלם של בניית חברה טובה יותר דרך הסדקים שנוצרו בעקבות הטלטלה שעברנו כחברה.

את האור הבוקע דרך הסדקים שנוצרו עלינו לנצל כדי לבסס פטרויטיזם מסוג חדש, שנאחז בערכים ולא בנאמנות עיוורת, שמתעקש לבסס אתוס ישראלי של סולידריות וערבות הדדית, אבל לא חושש מביקורת, שמאמין בעקשנות בערך השוויון והזכות לשייכות ולשותפות באופן העמוק ביותר הן של יהודים והן של ערבים, ומאפשר לבנות את ה"אנחנו" החדש שכל כך נחוץ לחברה הישראלית.

"ספקות ואהבות עושים את העולם לתחוח", כתב יהודה עמיחי בשידור "מן המקום שבו אנו צודקים". כל פעולה המכוונת לשינוי, כל צעד לכיוון אקטיביזם, שמחזיקים בו־זמנית גם את הספק אבל גם את האהבה, סופם להשפיע ולהפוך את המדינה היקרה הזאת למקום טוב יותר לכולנו.

ואת השאלות שאיתן נצא לדרך. לא אחת קורה שהבעיה האמיתית היא אחרת לגמרי מזו שאנחנו מזהים וחותרים לפתרונה. פעמים רבות אף יותר קורה שיש תפיסות שונות להגדרת הבעיה, אבל הנאמנות והמחויבות לזהות קבוצתית, שמעצימה תפיסות של "אנחנו" ו"הם", לא מאפשרות בחינה גמישה יותר של הגדרת הבעיה, ובהתאם, של פתרונה. לא בכדי דווקא הגדרת הבעיה, שאמורה לכאורה להופיע בראשית הדברים כאן, מופיעה דווקא לקראת סופם, שכן החזרה כל הזמן אל נקודת הראשית, אל הגדרת הבעיה, נחוצה בכל שלב לאורך הדרך. להשתהות בהגדרת הבעיה ולחזרה אליה שוב ושוב לאורך הדרך, יש תפקיד כפול ואף משולש: זו הזדמנות לחדד מה באמת הסיפור, להבין את ההיבטים השונים של בעיה רב־ממדית, ועל ידי כך להוביל לפעולות שינוי מדויקות יותר, ואף לוודא כי הבעיה שהוגדרה בראשית הדרך עדיין רלוונטית. לעתים האתגרים משתנים בעקבות נסיבות משתנות, ולעתים המידע שנאסף תוך כדי פעולות השינוי מגלה רבדים חדשים. זאת ועוד, בחינה חוזרת ונשנית של הגדרת הבעיה מאפשרת לגלות מהו החלק שלנו ביצירת הבעיה. מרכיב זה חשוב במיוחד, משום שהוא לא רק מאפשר לפעול לתיקון היבט אחד של הבעיה, אלא גם מייצר מודל ומהווה השראה ללקיחת אחריות וליישום השינוי על עצמי.

דוגמה לכך היא מחאת "רק לא ביבי", הממסגרת את הבעיה בישראל כטמונה במנהיג, ובו בלבד, ומונחית על ידי המחשבה שאם הוא יתחלף, נתקדם לקראת פתרון. זוהי פרשנות צרה של הבעיה, ואף אם היא מוצדקת, היא אינה מביאה בחשבון את מכלול ההתנגשויות הרעיוניות, הזהותיות והחברתיות שמשפיע על היכולת לקדם שינוי חברתי מיטבי. זאת ועוד, מנהיגי מחאת "רק לא ביבי", שכוונותיהם טובות, אינם מבינים בעצמם פנימה כדי לבחון איפה חלקם ביצירת הבעיה או בהחרפתה, למשל, באמצעות שיח מפלג ואנטגוניסטי. חשיבה מחודשת על הבעיה והגדרתה באופן רחב יותר וסקרני יותר – דהיינו פתוח יותר לשמיעת קולות אחרים – היו מאפשרות שיח עמוק יותר ומדויק יותר, המכניס לתוך הצורך בשינוי גם את כאביו של הצד השני, גם את היעדר אמונו במנהיגות חלופית וגם את תחושת חוסר הלגיטימציה שלו, למשל. באמצעות הגדרת הבעיה באופן חדש, גם הפתרונות שיצמחו יהיו חדשים ואחרים.

רונית הד היא סגנית נשיא מכון שלום הרטמן ומנהלת המרכז לזהות יהודית וישראלית.